

דב שידורסקי, ספרייה וספר בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית, ירושלים, הוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, תש"ן

כשהרהר בר ברוכוב בשאלה אם לעלות לארץ ישראל, כתב בינואר 1910, שפלשתינה 'תצמצם את הבסיס התרבותי של התפתחותי ואת המרווח הממוצע של פירותיה... שם אין הספריות הדרושות לי'. כוונתו, מיהר להסביר, אינה לספרי קריאה ברוסית, אלא לספרים המקצועיים הדרושים לו לצורך מחקריו. 'בפלשתינה קל יותר להשיג ספרות רוסית מאשר בעיר אירופית גדולה. הקהל להוט אחרי אקזוטיקה' (אגרות בר ברוכוב 1897–1917, ערך מ' מינץ, תל אביב 1989, עמ' 326–327). כאן באה לידי ביטוי עמדתו של האינטליגנט היהודי המובהק, המבלה ימים וילילות בספריות אירופה בעקבות המודל של מארקס, ואף רואה בספריות את השתקפות האופי הלאומי. לגבי דידיו עלייה לארץ ישראל פירושה התנתקות (שמא היקרעות) מן המחקר המדעי, שתכליתו להבין את מגמותיה של ההיסטוריה היהודית. עמדה מנוגדת לגמרי עולה מקטע שנתפרסם ב'קהילתנו' בשנת 1922. בפרק יומן זה מגלמת הספרייה את התרבות המלומדת והחנוטה: 'יש לי הרגשה שבעיר הייתי בוחר דווקא ב"קריירה" של ספרן. ספרן בספריה – ברר! לשבת על-יד שולחן מכוסה קורים עתיקי יומין, ולכתוב ולרשום – ובקרבן זוית עכביש הפורש את רשת קוריו... תמיד נדתי בלבי לאותם האומללים שבגורלם עלה להיות כל ימי חייהם ספסרי המדע או יותר נכון: שמי המדע, ובכל פעם שהתבוננתי ביצור שכזה על יד השולחן באיזו ספריה גדולה, ריחמתי אותו ועצב גדול היה עולה וממלא את לבי' (קהילתנו, קובץ תרפ"ב, ההדיר מ' צור, ירושלים תשמ"ח, עמ' 138).

בין שתי ההשקפות הקוטביות הללו – זו של האינטליגנט התיאורטיקן שהספרייה היא מקור חיותו וזו של האינטליגנט הבז לספרייה ומבטא עמדה אנטי-אינטלקטואלית בוטה – בין ההשקפות הללו ניצבת ההיסטוריה של הספרייה היהודית בארץ ישראל: ניסיון לספק את צרכיו של האינטליגנט המשכיל הארץ ישראלי, הן בקריאת ספרות יפה והן בספרות מקצועית, ובו בזמן להיות גם מקום האיסוף והכינוס של הספרות העברית והמתורגמת לעברית לדורותיה. לספרייה בארץ ישראל ניתן אפוא תפקיד לאומי-היסטורי ותפקיד שימושי בעת-זמננו אחת. מכאן שההיסטוריה של הספרייה היא פרק חשוב בתולדות התרבות. תכולתה היא ביטוי מובהק לתמורות המתרחשות בתרבות, ליחסה לספר, למה שבכוונתה לכנס ולשמור ולהרגלי הקריאה. הספרייה היא לעתים תכופות 'יומן הקריאה' של החברה, ואילו בעבור הקורא הבודד היא השער שדרכו הוא עובר לעולם של חוויות רותניות ורגשיות.

העיסוק בספרייה הציבורית, ראוי לזכור, מאיר רק פן אחד של תולדות הספריות ומקומן בחיי הרוח והתרבות. פן מרכזי לא פחות הוא תולדותיה של הספרייה הפרטית. ספריות פרטיות לא היו חזיון נדיר בתקופה הנידונה. אין ספק ש'משכילים' רבים נפגשו עם עולם הספרות באמצעות הספרייה הפרטית ולא דווקא דרך הספרייה הציבורית. על כך יש לנו עדויות רבות ביותר בספרות הזיכרונות. אלא ששחזור ומיפוי של הספריות הפרטיות הוא עניין קשה יותר, אם כי לא בלתי אפשרי, וניתן לשחזר דגמים של הרכב ספריות פרטיות שונות בנות-הזמן. בפרספקטיבה הרחבה של תולדות התרבות לא ניתן להפריד בין תולדות המו"לות, תולדות הרגלי הקריאה ובחינת תהליכי

קונלחם של ספרים שונים, לבין תולדות הספריות הציבוריות, תנועת השואלים בהם והרגלי הקריאה שלהם. אין ספק שלספרייה הציבורית – ועוד יותר ממנה לספרייה הלאומית – יש שני תפקידים נכבדים שאין לספרייה הפרטית: היא המתורגמן הראשי בין הספרות לבין הקוראים, והיא האוסף הייצוגי ביותר של הספרות שאוספים בני הדור – למענם ולמען הדורות הבאים. עצם הקמת ספריות 'חילונית', התמיכה הציבורית בהן ועקרונות האיסוף שהנחו אותן הם גילוי חשוב של הומורות התרבותיות והאינטלקטואליות שעברו על החברה היהודית בעת החדשה. במסגרת תולדותיו של היישוב היהודי בארץ ישראל משתזרות תולדות הספריות בשלושה עניינים מרכזיים:

(א) המאבק של העמדה החרדית השמרנית נגד הספרייה וראייתה כביטוי לתהליכי חילון וכגורם מעודד בהתבססות התפיסה החדשה של תרבות לאומית חילונית. עמדה זאת הצטלבה בביקורת שנאה מכיוון שונה לגמרי – זו שראתה בספריית ההשאלה מוסד המעודד עודף של 'רוחניות' והמסיט את האזכורים מעבודת האדמה. אם א"ש הירשברג כתב בשנת תר"ע כי ספריית 'שער ציון' ביפו מלאה רומנים צרפתיים ובעיקר רוסיים, 'אחד מהם לא נעדר', הנה מנשה מאירוביץ' ראה בהם 'פיסת אירופה' לאלה שנותקו פיסית מתרבות אירופה, ויהושע איזנשטדט-ברזילי התלונן שהמלאי רחוק מלספק את הדרישה: יש רק מעט ספרות צרפתית, 'ויש מתוכה רק מאה וחמישים ספרים'. לגבי הספרות הרוסית, כתב, 'חסרים כל הספרים של טובי הסופרים'.

(ב) המאבק על המיסוד של מוסדות החינוך והתרבות בארץ ישראל וקביעת הבעלות עליהם כחלק מתהליכי המיסוד התרבותיים בארץ.

(ג) המאמץ המתמשך לכוון בארץ גם 'מרכז רוחני' וגם ליצור בה 'רמת חיים תרבותית' נאותה, שלא תתק את העולה המשכיל מתרבות אירופה. ספריות, מוזיאונים, שיעורי ערב, הוצאות ספרים וכיוצא באלו, נתפסו כחלק חיוני ובלתי נפרד מיצירתה של 'חברת תרבות' ושל המודרניזציה וה'חילון' בתרבות היהודית החדשה.

מחקרו של דב שידורסקי הוא מחקר חלוצי על התפתחות הספריות בארץ ישראל; עניינו כאמור בספריות הציבוריות, בתהליכי הקמתן, באופי האוספים והמצאי שלהן, בעקרונות המקצועיים שהנחו אותן, וגם, במידה שהנתונים קיימים, בתנועת הקוראים. במרכז הספר עומדות שתי הספריות המרכזיות של התקופה: ספריית 'שער ציון' ביפו וספריית 'מדרש אברהם בנאל' בירושלים, שהפכה בשנת 1920, לאחר גלגולים אחרים הנסקרים בהרחבה, לספרייה הלאומית. המחבר מדגיש בצדק את המגמות האידיאולוגיות שעמדו מאחורי ייסוד הספריות. הספרייה והמצאי שבה נתפסו כבעלי תפקיד לאומי ממדרגה ראשונה. הגישה הלאומית לספרייה ביטאה את הרצון לאסוף את מרבית נכסי הרוח של עם ישראל בארץ ישראל, כחלק הכרחי של יצירת החברה הלאומית, וגם את ההנחה, שרק מרכז כזה יציל את הספרים העבריים המפורזים בגולה. דווקא העניין הרב בספרים בעברית עלול היה להביא לידי כך שיתפזרו בספריות שונות ברחבי אירופה. לפיכך לא רק 'מדרש אברהם בנאל' נועדה להיות יותר מספריית השאלה, על פי התוכניות להפוך אותה לספרייה לאומית, אלא גם 'שער ציון'; שילוב של הספרייה העירונית (Stadtbibliothek) והספרייה העממית (Volksbücherei) לפי המודל הגרמני.

שאר הספריות (שלושים וחמש ספריות ציבוריות פעלו בסך הכול, בין 1874, שנת ייסודו של 'ביה אוסף ספרים אשר למונטיפיורי', לבין שנת 1919, ולא כולן לאורך התקופה כולה), היו ספריות

השאלה במושבות, ביישובים חקלאיים שונים (ספריות פועלים) ובערים. לאלה מקדיש המחבר רק מקום מועט יחסית, שכן הוא מתמקד בספריית 'מדרש אברבנאל' ובגלגוליה השונים. במרכז הספר אכן עומדת הדרך המפותלת-מעט שעברה הספרייה עד להפיכתה לספרייה הלאומית: שילוב יוזמות של משכילי 'הישוב הישן', יוזמתו של יוסף חזנוביץ, שפרק מיוחד מוקדש לו, ויוזמותיהם של ארגונים ציבוריים ולאומיים שונים – עד שבסופו של דבר נעשתה לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ועברה לבעלותה של ההסתדרות הציונית. פרק מיוחד מוקדש להיינריך לוזה, חלוץ הספרנות בארץ, ולתפיסותיו את מהות הספרייה וארגונה. בהצטרפו למחקרים אחרים שעניינם תהליכי המיסוד של מרכזי תרבות בארץ, מוסיף המחקר הזה נדבך לתמונת ההיסטוריה של התרבות העברית בארץ ישראל.

יעקב שביט